

NUO ANTILENKIŠKOS PARADIGMOS VARTOTOJIŠKUMO LINK

STALIŪNAS, Darius. *Savas ar svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta*. Vilnius: Mintis, 2008. – 144 p. – ISBN: 978-5-417-00964-8

Hektoras Vitkus

Klaipėdos universitetas

Pastaruoju dešimtmečiu pasirodė keletas tarpdisciplininė metodologija besiremiančių istoriografinių tyrimų¹, dedikuotų lietuvių kultūrinės atminties, atminties kultūros ir atminties vietų problemoms. Tačiau empirinės analizės kokybės požiūriu, 2008 m. pasirodžiusi istoriko Dariaus Staliūno monografija „Savas ar svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta“ tarp jų, ko gero, užima ypatingą vietą, juo labiau kad tarp Lietuvos ir užsienio istorikų autoritetą turintis veikalo autorius niekada nestokojo provokuojančių idėjų. Pastaroji D. Staliūno studija ypač imponuoja tuo, kad joje pasirinktas lietuviškajai istoriografijai kol kas netradicinis 1863–1864 m. sukilimo sampratos analizės lietuvių istoriniame naratyve modelis, interpretuojantis ne tik istoriografinės kontroversijas, bet ir lietuvių kultūrinės atminties kontekstui svarbių semantiinių kodų (stereotipų, įvaizdžių, paminklų, memorialinių objektų, net ir komercinės reklamos siužetų) sanklodos aspektus. Be abejo, pagrindinė D. Staliūno atlikto tyrimo intriga – lietuvių kultūrinei atminčiai aktualią 1863–1864 m. sukilimo vertinimą problemą perinterpretuoti *kultūrinės atminties* (Jan ir Aleida Assmann) ir *atminties vietų* (Pierre Nora) paradigmu kontekste. Pastarasis monografijos autoriaus sumanymas provokuoja kelti bent jau du esminius klausimus: kokie politiniai ir ideologiniai veiksniai lėmė 1863–1864 m. sukilimo recepcijos kaitą lietuvių istoriniame naratyve? Ir kokie kultūrinės atminties mechanizmai leidžia interpretuoti šį sukilimą kaip lietuvių *atminties vietos* atvejį? Pastarieji klausimai neabejotinai rodo, kad kalbame apie neeilinės analitinės kompetencijos tyrimą. Kita vertus, teigtina, kad šiuo atveju reikėtų kalbėti ne tiek apie konceptualiai naują prieigą, kiek apie netradicinį požiūrį į lietuvių istoriniame naratyve įsitvirtinusių 1863–1864 m. sukilimo recepcijos problemų genezę.

Reikia pažymėti, kad aptariamasis D. Staliūno veikalas išsiskiria ganėtinai kuklia apimtimi (144 puslapiai), tačiau tai su kaupu kompensuoja faktologinėmis išvalgomis prisodrintas teksto. Juo labiau, kaip pažymi pats veikalo autorius, 1863–1864 m. sukilimo vaizdinio eksplikacija empirinėmis žiniomis, pasekmių vertinimais ir kitų tyrinėtojų argumentacijos nuoseklumo verifikavimas nebuvo jo tyrimo tikslas². Jam buvo svarbiausia „išsiaiškinti, kodėl ir kaip keitėsi šio įvykio vertinimas lietuvių istoriniame naratyve, t. y. kokios pasaulėžiūros paradigmos nulėmė šia tema

¹ Be recenzuojamo D. Staliūno veikalo taip pat minėtini: LOPATA, R. *Politikai ir istorija: Algirdo Brazausko ir Vytauto Landsbergio istorijos sampratos = Politicians and History: Conceptions of history by Algirdas Brazauskas and Vytautas Landsbergis*. Vilnius, 2010. *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Sud. A. NIKŽENTAITIS. Vilnius, 2011; *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūris miesto paveldas*. Sud. A. BUMBLAUSKAS, Š. LIEKIS, G. POTAŠENKO. Vilnius, 2009; MAČIULIS, D. Kolektyvinės atminties raiška Šiaulių miesto kraštovaizdyje XX a. *Kultūros paminklai*, T. 14, 2009, p. 6–28; MAČIULIS, D. Kolektyvinė atmintis ir miesto įvaizdis: Šiaulių atvejis. In *Kultūrinės atminties kaita ir lokalinė istorija*. Acta Humanitaria Universitatis Saulensis. Mokslo darbai, T. 9. Sud. R. TRIMONIENĖ. Šiauliai, 2009, p. 218–234; NIKŽENTAITIS, A. Laikinios ir Lietuvos Respublikos sostinių kultūrinės atmintys: lyginamosios analizės bandymas. *Ibid.*, p. 235–246.

² STALIŪNAS, D. *Savas ar svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta*. Vilnius, 2008, p. 7.

rašiusių autorių nuostatas, kaip atminimą apie sukilimą, jo epizodus ar sukilėlius bandoma instrumentalizuoti masių nacionalizacijos ir sovietizacijos procesu³. Todėl kiek stebina, kad apsibrėžęs tokį problemiška erdvę analitinės žiūros lauką, studijos autorius teorinį knygoje analizuojamos problematikos kontekstą apibūdino pateikdamas tik pagrindines – *atminties vietas, istorinio naratyvo, komunikatyvinės atminties ir kultūrinės atminties sąvokas*⁴, neatskleisdamas teorinio jų taikymo empirinėje studijos dalyje konteksto.

Svarbu pabrėžti ir tai, kad autorius bandė analizuoti klausimą apie istorikų ir politikų propaguojamos 1863–1864 m. sukilimo interpretacijos poveikį visuomenei, ir tai, manytina, yra neabejotina aspiracija paliesti ne tik istoriografinių ar publicistinio turinio vertinimų paviršių, bet ir įsigilinti į lietuvių kultūrinės atminties gelmėse tūnančias reakcijas. Todėl manytina, kad tik iš dalies reikėtų sutikti su D. Staliūno prieitimi išsikeltus probleminius klausimus analizuoti tik Jano ir Aleidos Assmanų *komunikatyvinės atminties ir kultūrinės atminties* teorijas konceptualizuojančių paradigmu kontekste. Tokiam studijos autoriaus apsisprendimui remtis siauresniu teoriniu modeliu būtų galima pritarti tuo atveju, jeigu įvertintume galimybę, kad aptariamo veikalo teorinės dalies santūrumą nulėmė šiandieninėje Vakarų istoriografijoje pastebima nuostata istoriografiniuose tekstuose vengti teorinės ekvilibristikos pertekliaus. Tačiau, mūsų nuomone, aptariamos D. Staliūno monografijos teorinę dalį eksplikuojanti analitinių preferencijų sistema būtų neabejotinai tobulesnė, jeigu ją papildytų *istorijos politikos* reiškinių konceptualizuojantis teorinis rakursas. Juolab kad D. Staliūno studijoje objektyvuojami tokie 1863–1864 m. sukilimo refleksijos lietuvių istoriniame naratyve „matricų“ elementai (pvz., antilenkiškos paradigmos poveikio „Tautinio atgimimo“ ir II Lietuvos Respublikos laikotarpio istorinio naratyvo sanklodai raiškos, rusiškasis marksizmas, sukilimo kaip „kovos už laisvę“ recepcijos lietuvių egzilio ir vartotojiškos kultūros situacijose reikšmės), kurie leistų giliau užčiuopti bandymų politizuoti šį istorinį procesą prielaidas ir tendencijas. Minėtąją pastabą inspiruoja faktas, kad pats aptariamojo veikalo autorius ne kartą akcentuoja XIX–XX a. laikotarpiu pasireiškusias sukilimo aktualizavimo politinėje plotmėje intencijas, leidžiančias kalbėti ne tik apie sukilimo įvaizdžio kaip apie svarbaus politinės retorikos elemento, bet ir kaip nacionalistiškai orientuotos tapatybės mobilizavimo priemonės lietuvių kultūrinės atminties diskurso kontekste vaidmenį. Pastarojo teiginio pagrįstumą patvirtina paties D. Staliūno konstatacija, kad sukilimas buvo politiškai suaktualintas ne tik XX a. pr. Lietuvoje, bet ir lietuvių egzilio komunikatyvinėje bei kultūrinėje atmintyse, kuriose net ir „pokario partizanai, kovoję su sovietine valdžia, tapatinti su sukilėliais; darytos analogijos tarp Vakarų valstybių pasyvumo per 1863–1864 m. sukilimą ir XX a., kai Lietuva prarado nepriklausomybę; sovietinė valdžia vaizduota kaip carinės Rusijos sekėja ir pan.“⁵

Trijose knygos dalyse („Antilenkiškos paradigmos rėmuose“, „Rusiškojo marksizmo paradigmos dominavimas“ ir „Kova už laisvę“) autorius stengėsi pateikti kuo kompleksiškesnį 1863–1864 m. sukilimo recepcijos skirtingose istorinio naratyvo paradigmose vaizdinį. Tuo labiau kad D. Staliūnas nevengia aštresnių aspektų, kurie šiandieninės Lietuvos viešojoje bendravimo terpėje ir oficialiajame kultūrinės atminties diskurse neretai apeinami. Antai pirmojoje studijos dalyje autorius atskleidžia sudėtingas 1863–1864 m. sukilimo recepcijos peripetijas XIX a. pab. – XX a. pr. (šiam chronologiniam kontekstui skirtas pirmasis poskyris „Tautinio atgimimo epocha“) ir tarpukario epochos istoriniuose naratyvuose (jie aptariami poskyryje „II Lietuvos Respublikos

³ STALIŪNAS, D. Op. cit., p. 7.

⁴ Ibid., p. 7–8.

⁵ Ibid., p. 113. Būtina pažymėti, kad aptariamoji studija nestokoja ir daugiau vietų, kuriose aktualizuojami 1863–1864 m. sukilimo siužetų, vaizdinių, įvaizdžių ir simbolių politizavimo momentai. Plačiau žr.: Ibid., p. 33–35, 45–47.

laikotarpis“), kuriuos lėmė ne tik Rusijos imperijos antilenkiškai orientuotos etninės politikos interesai, bet ir imperijos administracijos grupių konkurencija bei tuometinės lietuvių visuomenės sluoksnių istorinės atminties nuostatas paveikusias aspiracijas. Pastariesiems vertinimams, be abejo, reikėtų priskirti aptariamajame veikale fiksuojamus XIX a. pab. – XX a. pr. lietuvių komunikatyvinės atminties siužetus, kurių semantika leidžia identifikuoti rezervuotas („sukilimas – tai ponų reikalas“) ar net negatyvias („sukilimas – tai kvailas maištas“) lietuvių valstietijos pozicijas sukilimo ir sukilėlių atžvilgiu⁶. Manytina, įvertinant knygos autoriaus pateiktą interpretaciją, atsiranda prielaidų teigti, kad „Tautinio atgimimo epochos“ lietuvių istorinio naratyvo pozicijas sukilimo atžvilgiu nulėmė ne lietuvių grupinėje sąmonėje glūdėjęs latentinis antilenkiškumas (dėsninga, kad tokia versija neretai pasitaiko ir šiandieninėje istoriografijoje⁷), bet Rusijos imperijos galios institutų postuluotos antilenkiškumo paradigmos archetipai (ideologemos, stereotipai, vaizdiniai ir įvaizdžiai), tam tikromis įtaigos priemonėmis įskiepyti⁸ ir lietuvių istoriniam naratyvui.

Tuo tarpu II Lietuvos Respublikos kultūrinėje atmintyje, D. Staliūno teigimu, 1863–1864 m. sukilimo recepcija išlaikė antilenkiškos paradigmos indoktrinaciją, tačiau ši paradigma buvo atnaujinta moderniąją lietuviškąją tapatybę palaikiusiais leitmotyvais. Nepaisant pastarosios semantinės transformacijos, sukilimo vieta tarpukariu lietuvių kultūrinės atminties struktūroje išliko komplikuota. Nors jam nebuvo suteiktas „visaverčio“ lietuvių istorinio naratyvo elemento statusas, oficialusis diskursas nesiekė jo eliminuoti (pasitaikė net ir sukilimo „reabilitacijos“ bandymų), tad tokia padėtis ilgainiui sudarė būtinąsias sąlygas sukilimui integruoti(s) tam tikrų grupių komunikacinėje atmintyje ir lokalinio pobūdžio iniciatyvų įsteigtose *atminties vietose* (pvz., paminklai žuvusiems sukilėliams Šventybrastyje, Šiauliuose etc.). Tad sukilimo atminimo simbolinis įprasminimas (sukilėlių kapų priežiūra, paminklų statymas) tapo ne centrinės valdžios, bet vietinės iniciatyvos objektu. Visiškai kitokia situacija, pasak D. Staliūno, susiklostė II Lenkijos Respublikoje: „tuo metu Vilniuje ir jo apylinkėse [...] 1863–1864 m. sukilimas įtrauktas į nenutrūkstamą kovų už nepriklausomybę grandinę, juoba kad tiek XIX a., tiek 1918–1920 m. priešas buvo iš esmės tas pats – Rusija. Daugelyje vietų sukilėlių kapų tvarkymu, paminklų statymu rūpinosi vietos bendruomenės, centrinė valdžia taip pat per savivaldos institucijas, parapijas rinko informaciją ir koordinavo sukilėlių, vadintų didvyriais, atminimo įamžinimą. Pasitaikydavo, kad sukilimo paminklų atidengimo išskilmėse Vilniaus vaivadijoje dalyvaudavo ir aukščiausios Lenkijos valdžios atstovai“⁹. Reikia pripažinti, kad aktualizuojamoje studijos dalyje autorius ganėtinai įtaigiai atskleidė politines bei ideologines (pvz., lietuviška antilenkiškos paradigmos versija) priežastis, neleidusias sukilimui prigyti tarpukariu lietuvių istoriniame naratyve, kultūrinėje atmintyje ir tautiniame panteone. II Lietuvos Respublikoje daugiausia dėmesio buvo skiriama nepriklausomybės atkūrimo 1918 m. ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto Didžiojo atminimo įamžinimui, todėl „lenkiško elemento“ konotacijas designavęs 1863–1864 m. sukilimo vaizdinys nebuvo patrauklus nei centrinei valdžiai, nei visuomenei.

Tikėtina, kad skaitytojai, įsigilinę į D. Staliūno studijoje pateiktą analizę, sutiks su autoriaus mintimi, kad intensyviausias ir ideologiškai kryptingiausias sukilimo „reabilitacijos“ pastangas parodė sovietinis istorinis naratyvas, retušavęs „nacionalines“ 1863–1864 m. sukilimo įvykių refleksijos konotacijas. Ypač imponuoja tai, kad aptariamąjo veikalo autorius tam tikromis medžia-

⁶ STALIŪNAS, D. Op. cit., p. 24–32.

⁷ Pvz.: ILGŪNAS, G. *Antanas Mackevičius. Sukilimo žygiai ir kovos*. Vilnius, 2007.

⁸ Kaip vieną efektyviausių tokios įtaigos priemonių D. Staliūnas nurodo politinę karikatūrą (žr.: STALIŪNAS, D. Op. cit., p. 14–15).

⁹ Ibid., p. 56–58.

gos pateikimo ir tekstinės įtaigos priemonėmis nesistengia primesti savo nuomonės, tačiau negaili išradingumo, kad skaitytojas minėtąją mintį priimtų kaip savarankiškos refleksijos rezultatą. Taip, D. Staliūno teiginys, kad sovietinėje istorinių įvykių vertinimo schemoje sukilimas buvo vaizduojamas kaip „didžiulis liaudies judėjimas, kurio varomoji jėga buvo valstiečiai, o ideologai ir vadai – revoliuciniai demokratai“, kovoję už „socialines ir ekonomines reformas“, ¹⁰ neišsiskiria originalumu, tačiau didesnio dėmesio vertos kitos jo išvalgos. Šiuo atveju išskirtina knygos autoriaus tezė, teigianti, kad sovietiniams ideologinės kontrolės institutams ideologiškai ir politiniu požiūriu buvo ypač svarbu 1863–1864 m. sukilimą įkomponuoti oficialiojoje kultūrinės atminties versijoje, nes nuo to priklausė ir strategiškai svarbaus „ideologinio projekto“ – *tautų draugystės* mito – indoktrinacijos sovietinės lietuvių visuomenės istorinėje mąstysenoje sėkmė. Pastarąsias sovietinio režimo aspiracijas D. Staliūnas rekonstruoja atskleisdamas sovietinių istorikų pastangas į Lietuvos SSR istorinį panteoną iškelti net ir tokią sovietinės ideologijos požiūriu neparankią personaliją kaip kunigas A. Mackevičius, kuris sovietinio laikotarpio lietuvių istoriniame naratyve neretai reprezentuotas kaip „susipratęs“ ir „suartėjimo su liaudimi“ siekęs „elementas“.

Kita vertus, kaip ne mažiau svarbią apžvelgiamo D. Staliūno veikalo ypatybę reikėtų išskirti ir tai, kad autorius inspiruoja skaitytoją dar ir dar kartą permąstyti klausimą, ar sovietiniu laikotarpiu susiformavusi sukilimo versija iš esmės ir buvo tas ideologinės sugestijos rezultatas, kokio iš tikrųjų siekė sovietinė sistema. Čia pirmiausia reikia sutikti su autoriaus mintimi, kad „rusiškojo marksizmo kanonui visiškai pakako 1863–1864 m. sukilime akcentuoti įvairių tautų, pirmiausia – rusų ir lenkų, taip pat lietuvių ir baltarusių revoliucinių demokratų bendradarbiavimą, kad interpretacija atitiktų *tautų draugystės* ideologemą“ ¹¹, todėl sovietiniams ideologams nebuvo paranki sudėtingesnių ir, jų požiūriu, tikėtina, ideologiškai nepatikimų sukilimo vertinimų atsiradimo galimybė. Marksistinės paradigmos diskursą palaikę Lietuvos SSR valdžios sluoksniai bandė apsidrausti, todėl, kaip taikliai konstatavo D. Staliūnas, sovietinėje versijoje stengiasi paneigti antirusišką sukilimo pobūdį, pabrėžiant, jog sukilusi Lietuvos visuomenė (valstiečiai) stengėsi atsiskirti nuo Lenkijos ir bandė suartėti su Rusija ¹². Kita vertus, D. Staliūno pateikta sukilimo recepcijos Lietuvos SSR oficialiajame diskurse analizė įtaigiai rodo, kad sovietinė ideologinės kontrolės sistema ir jos kuruotas kultūrinės atminties modelis nebuvo monolitinės struktūros ir lemiant visuomenės nuostatų dinamikai privalejo laviruoti. Todėl sovietiniai ideologai neišvengiamai susidurdavo su 1863–1864 m. sukilimo reprezentacijos problemomis, nulemtomis sukilimo „lituanizavimo“ intencijų, kurios, savaime suprantama, ne visada sutapdavo su režimo postuluota nuostata suteikti sukilimui socialiniais ir ekonominiais „liaudies“ interesais motyvuoto ir „klasių kovos“ dėsniais determinuoto „valstiečių judėjimo“ prasmę. Pastarąją tezę iškalbingai iliustruoja autoriaus dokumentiškai rekonstruoti epizodai, atskleidžiantys kompozitoriaus Juliaus Juzeliūno operos „Sukilėliai“ uždraudimo (1957–1961 m.) aplinkybes ir 1963 m. Lietuvos SSR aukščiausių valdžios grupuočių terpėje kilusią įtampą, kurią nulėmė ideologiniai ir politiniai rengimosi sukilimo 100-ųjų metinių iškilimams nesklandumai ¹³. Kita vertus, aptartos monografijos autoriaus išvalgos, manytina, sukuria prielaidas formuluoti klausimą, ar XX a. 7–8-uoju dešimtmečiais jau susidarė sąlygos, leidusios susiformuoti alternatyviai sukilimo, kaip nacionalinio išsivadavimo proceso dalies, sampratai? Žinoma, oficialusis diskursas reikalavo laikytis ideologiškai sankcionuotų 1863–1864 m. refleksijos („klasių kovos“, „tautų draugystės“ etc.) kanonų, tačiau minėtu

¹⁰ STALIŪNAS, D. Op. cit., p. 71.

¹¹ Ibid., p. 89.

¹² Ibid., p. 73–74.

¹³ Ibid., p. 79–82, 93–97.

laikotarpiu lietuvių istorinis naratyvas jau buvo subrandinęs reikiamą sovietinių ideologų „įveikimo“ (vok. *Bewältigung*) patirtį. Panašu, kad susidariusi situacija tenkino abi puses: sovietiniams ideologinės kontrolės institutams užteko išorinių lojalumo oficialiajai Lietuvos SSR istorijos versijai demonstravimo, todėl iš esmės nebuvo trukdoma visuomenei perimti ir alternatyvias sukilimo interpretacijas (ypač jeigu jos buvo semantiškai artimos valdžios postuluotoms sukilimo, kaip visuomenės „pasipriešinimo dvarininkams“ ir „caro priespaudai“ reprezentacijoms). Manytina, būtų galima suabejoti tik tuo D. Staliūno teiginiu, kad toks santykis leido formuotis opozicinėms sovietinių kanonų atžvilgiu sukilimo vertinimų nuostatoms. Galbūt keltina prielaida, kad sovietinio režimo ideologinės manipuliacijos leido įsitvirtinti „sulietuvintoms“ sovietinėms 1863–1864 m. sukilimo versijoms (pvz., ideologemos, kad „sukilo ir prieš carinę priespaudą kovojo valstiečiai“, kurių didžiuma ir „buvo lietuviai“, ir kad „jie siekė atsiskirti nuo Lenkijos“). Kita vertus, taip pat būtų galima svarstyti, ar minėtoji versija net ir posovietiniu periodu, nors ir akivaizdžiai perėmusi kai kuriuos tarpukarinio laikotarpio elementus bei lietuvių emigracijos ideologemas (tiesa, jų aptarčiai D. Staliūnas skiria mažiausiai dėmesio¹⁴), neišliko semantiškai artimesnė sovietinio istorinio naratyvo archetipams? Ir gal dėl pastarosios ypatybės, silpstant sovietmečiu susiformavusių komunikatyvinės atminties elementų įtakai, šiandieninio laikotarpio lietuvių istoriniame naratyve ne antraeilis vaidmuo suteikiamas tendencijai 1863–1864 m. sukilimą reflektuoti dabarties visuomenei suprantamesnėmis – vartotojiškos kultūros semantinėmis (pvz., komercinės reklamos arba komercinio kino) formomis. Šiuo požiūriu, manytina, tampa aktualu įvardyti *atminties industrijos* teorinėse implikacijose tradiciškai akceptuojamą dėsningumą, tvirtinantį, kad nykstant seniesiems istorinio naratyvo elementams ir egzistuojančiai kultūrinės atminties sistemai stokojant adekvačių alternatyvų jiems pakeisti, susidariusią tuštumą neišvengiamai užpildo plačiosioms visuomenės masėms lengviausiai suvokiami populiariosios kultūros modeliai¹⁵.

Reziumuojant tai, kas pažymėta, dar kartą reikia akcentuoti, kad aptartame D. Staliūno veikalė išradingai laviruojama istoriografinių, periodinių, publicistinių ir vizualinių šaltinių teikiamos informacijos farvateryje, todėl susidaro įspūdis, kad monografijos autoriui nebuvo labai sudėtinga užčiuopti giliausius skirtingų istorinių laikotarpių naratyvų nuostatas lėmusių pasaulėžiūrinių paradigmų klodus. Be abejonės, monografijos autorius empiriškai rekonstravo ir įtaigiai perteikė XIX a. pab. – XX a. pr. lietuvių istoriniame naratyve pasireiškusias manipuliavimo sukilimo vaizdiniu intencijas. Analitiniu požiūriu ypač vertinga tai, kad D. Staliūnas į tekstą sklandžiai įterpia aptariamus probleminius momentus paaiškinančius siužetus ir pateikia jų interpretacijas. Tai leidžia tikėtis, kad D. Staliūno studiją galės suprasti ir tie skaitytojai, kurie nėra pakankamai giliai suvokę lietuvių istorinio naratyvo genezę XIX a. pab. – XX a. determinavusių ideologinių kontekstų. Tuo labiau kad jų įtaka išlieka akivaizdi ir šiandieniniu laikotarpiu.

¹⁴ STALIŪNAS, D. Op. cit., p. 112–115.

¹⁵ KORTE, B.; PALETSCHEK, S.; HOCHBRUCK, W. Der erste Weltkrieg in der populären Erinnerungskultur. Einleitung. In *Der erste Weltkrieg in der populären Erinnerungskultur*. Hrsg. B. KORTE. Essen, 2008, S. 7–24 (ypač S. 11–13).